BAQSÍSHÍLÍQ KÓRKEM ÓNERINDE USTAZ-SHÁKIRT DÁSTÚRI

Gulnara Allambergenova – *professor*
allambergenovagulnara058@gmail.com
Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

ТРАДИЦИЯ «УСТОЗ-ШОГИРД» В ИСКУССТВЕ БАХШИ

Гульнара Алламбергенова – *профессор*
Нукусский филиал Государственного института искусства и культуры Узбекистана

THE MASTER-APPRENTICE TRADITION IN THE ART OF BAKHSHI

Gulnara Allambergenova – *professor*
Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Tayanısh sózler: baqsıshılıq, baqsı, ustaz-shákirt dástúri, dástan, dástanshılıq, xalıq awızeki dóretiwshiligi, folklor, duwtar, atqarıwshılıq sheberligi, improvizator, milliy miyras, dástúrlik kórkem óner.

Ключевые слова: бахшичество, бахши, традиция «устоз-шогирд», дастан, дастанное искусство, устное народное творчество, фольклор, дутор, исполнительское мастерство, импровизация, национальное наследие, традиционное искусство.

Резюме. В статье рассматривается традиция «устоз-шогирд» в искусстве узбекского бахшичества как важнейший механизм сохранения и передачи национального нематериального культурного наследия. Анализируются особенности обучения молодых исполнителей у мастеров, процессы освоения дастанного репертуара, игры на дуторе, вокального мастерства, импровизации и исполнительской культуры. Особое внимание уделяется роли традиции «устоз-шогирд» в формировании различных школ дастанного искусства и сохранении индивидуальных исполнительских особенностей бахши. Рассматриваются также возможности развития данной традиции в современных условиях с использованием образовательных и цифровых технологий.

Keywords: bakhshi art, bakhshi, master-apprentice tradition, dastan, epic performance, folklore, dutar, performance skills, improvisation, national heritage, traditional art.

Summary. The article examines the master-apprentice tradition in Uzbek bakhshi art as an important mechanism for preserving and transmitting national intangible cultural heritage. It analyzes the process through which young performers acquire dastan repertoire, dutar performance skills, vocal techniques, improvisation, and overall performance culture from experienced masters. Particular attention is paid to the role of the master-apprentice system in the formation and continuity of regional schools of epic performance and in preserving individual performance styles. The article also discusses contemporary opportunities for maintaining and developing this tradition through educational practices and digital technologies.

KIRISIW. Qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik ruwxıy-mádeniy miyrasında baqsıshılıq kórkem óneri ayrıqsha orın iyeleydi. Dástanlardı jırlaw, olardı saz ásbabı menen atqarıw, epikalıq obrazlardı dawıs, ırǵaq, ırǵaq hám kórkem sóz quralında sáwlelendiriw dástúri xalıqtıń tariyxıy yadın hám ruwxıy dúnyaqarasın áwladtan-áwladqa jetkerip kelgen. Baqsıshılıq kórkem óneri óziniń atqarıwshılıq tábiyatı, awızeki dástúrge tiykarlanǵanlıǵı hám individual dóretiwshilik imkaniyatları menen basqa da folklor janrlarınan ajıralıp turadı. Baqsıshılıqtıń ásirler dawamında úzliksiz jasap keliwinde ustaz-shákirt dástúri áhmiyetli faktorlardan biri bolıp esaplanadı. Bul dástúr arqalı tek dástanlardıń mazmunı hám poetikalıq dúzilisi emes, al olardı atqarıw usılları, duwtar shertiw sheberligi, dawıstan paydalanıw, ırǵaq tańlaw, improvizatorlıq, tıńlawshı menen pikirlesiw hám saxnalıq háreketler de bir áwladtan ekinshi áwladqa ótip kelgen.

Ustaz-shákirt sisteması baqsıshılıqtı ózlestiriwdiń ápiwayı pedagogikalıq forması emes, al ózine tán dóretiwshilik mektebi sıpatında kórinedi. Sebebi shákirt ustazınan tayar bilimdi qabıl etiw menen sheklenbeydi. Ol ustazdıń atqarıwın baqlaydı, onıń individual usılın úyrenedi, dástanlardı yadlaydı, muzıkalıq namalardı ózlestiredi hám áste-aqırın erkin atqarıwshı sıpatında qáliplesedi. Nátiyjede dástúriy tájiriybe saqlanıp qalınıwı menen birge, jańa dóretiwshilik talqılawlar da payda boladı. Baqsıshılıqtaǵı ustaz-shákirt dástúri qaraqalpaq dástanshılıq mekteplerıniń qáliplesiwi hám rawajlanıwında da úlken áhmiyetke iye bolǵan. Hár qıylı aymaqlarda jumıs alıp barǵan baqsılar ózleriniń atqarıw usılı, repertuarı, muzıkalıq namaları hám dástan variantları menen belgili bir atqarıwshılıq mekteplerin júzege keltirgen. Bunday mekteplerdiń dawamlılıǵı bolsa kóp tárepleme ustazdan shákirtke ótetuǵın

dóretiwshilik tájiriybe menen baylanıslı. Bul maqalada baqsıshılıq kórkem ónerinde ustaz-shákirt dástúriniń qáliplesiwi, onıń atqarıwshılıq sheberligin iyelewdegi ornı, dástanshılıq mekteplerініń dawamlılıǵın támiyinlewdegi áhmiyeti hám zamanagóy sharayatta rawajlanıw ózgeshelikleri kórkem ónertanıw kózqarasınan tallanadı.

USÍLLAR. Bul ilimiy maqalada baqsıshılıq kórkem ónerindegi ustaz-shákirt dástúrin úyreniwde tariyxıy-salıstırmalı, táriyiplewshi, klassifikaciyalıq, kontekstual, kompleksli hám kórkem ónertanıwshılıq tallaw usıllarınan paydalanıldı. Izertlew procesinde baqsıshılıq kórkem ónerініń tariyxıy qáliplesiwi, dástan atqarıw dástúrleri, baqsı repertuarı, atqarıw usılı hám ustaz-shákirt qatnasıqlarınıń ózine tán tárepleri tallandı. Sonday-aq, xalıq dástanlarınıń túrli variantları hám baqsılardıń dóretiwshilik iskerligine baylanıslı folklortanıw izertlewleri tiykarında dástúriy atqarıw tájiriybesiniń áwladlar aralıq uzatılıw mexanizmleri kórip shıǵıldı. Izertlewde ustaz-shákirt dástúri úsh tiykarǵı tárep - atqarıwshılıq tájiriybesin jetkeriw, dástúriy repertuardı saqlaw hám individual dóretiwshilik usılın qáliplestiriw kózqarasınan úyrenildi.

NÁTIYJELER HÁM TALQÍLAW

Baqsıshılıq kórkem ónerinde ustaz-shákirt dástúri uzaq tariyxıy process dawamında qáliplesken dóretiwshilik-pedagogikalıq sistema sıpatında kórinedi. Bul sistemanıń tiykarǵı ózgesheligi bilimdi kóbirek tikkeley baqlaw, tıńlaw, tákirarlaw hám ámeliy orınlaw arqalı ózlestiriliwi bolıp esaplanadı. Baqsı bolıw ushın tek dástan tekstin yadlawdıń ózi jeterli emes. Atqarıwshı dástan mazmunın tıńlawshıǵa tásirsheń jetkeriwi, qaharmanlardıń xarakterin dawıs hám ırǵaq arqalı kórsetiwi, muzıkalıq joldaslıqtı durıs shólkemlestiriwi hám zárúr jaǵdaylarda improvizatorlıq qábiletinen paydalanıwı kerek. Sonıń ushın baqsıshılıq táliminde ustazdıń tikkeley atqarıwın baqlaw áhmiyetli orın tutadı. Shákirt dáslep ustazdıń dástan aytıw procesin tıńlaydı. Ustazdıń dawıs bálentligi, aytılıwı, duwtar shertiw usılı, dástannıń prozalıq hám poeziyalıq bólimlerin bir-birinen parıqlawı, qaharmanlardıń dialogların atqarıwı shákirt tárepinen áste-aqırın ózlestiriledi. Bul process ápiwayı tákirarlawdan ibarat bolmay, atqarıwdıń ishki nizamlıqların túsiniwge tiykarlanadi. Baqsıshılıqta ustazdıń atqarıwı shákirt ushın ózine tán "ámeliy sabaq" wazıypasın atqaradı. Shákirt dástandı tıńlaw barısında tekst hám ırǵaqtıń óz-ara baylanıslılıǵın ańlaydı. Máselen, qaharmannıń jawıngerlik jaǵdayı, ayralıqtaǵı azabı, muhabbatı hám sadıqlıǵı yamasa jeńis quwanıshı túrli ırǵaq hám dawıs imkaniyatları arqalı anlatıladı. Bunday quramalı atqarıw usılların tek teoriyalıq bilim arqalı ózlestiriw qıyın. Sol sebepli ustazdıń janlı atqarıwı baqsıshılıq táliminiń tiykarǵı qurallarınan biri bolıp esaplanadı.

Ustaz-shákirt qatnasıqlarınıń jáne bir áhmietli tárepi - dástan repertuarın saqlaw. Baqsı óz repertuarındaǵı dástanlardı shákirtine úyretiw arqalı olardıń keyingi áwladqa jetip barıwın támiyinleydi. Sonıń menen birge, dástannıń belgili bir variantına tán bolǵan poetikalıq sózler, súwretlewler, namalar hám atqarıw usılları da saqlanadı.Qaraqalpaq dástanshılıǵı tariyxında "Alpamıs," "Góruǵlı" sıyaqlı iri epikalıq shıǵarmalar baqsılar repertuarında áhmiyetli orın iyelegen. Olardıń túrli baqsılar tárepinen atqarılǵan variantları bir tárepten ulıwma epikalıq dástúrdi saqlap qalǵan bolsa, ekinshi tárepten hár bir atqarıwshınıń individual dóretiwshilik ózgesheliklerin de kórsetken.

Ásirese, "Alpamıs" dástanı mısalında awızeki atqarıwshılıq dástúriniń imkaniyatların kóriw múmkin. Dástannıń tiykarǵı syujet sisteması, obrazları hám ideyalıq mazmunı saqlanǵan halda, hár qıylı baqsılardıń atqarıwında ayırım poetikalıq súwretlewler, dialoglar, epikalıq formulalar hám muzıkalıq talqılawlarda ózgerisler baqlanadı. Bul jaǵday baqsıshılıqtıń janlı dóretiwshilik tábiyatınan dárek beredi. Ustaz-shákirt dástúri mine usı processti támiyinleydi. Ustaz óz shákirtine dástúriy tiykardı beredi, shákirt bolsa oni óziniń dóretiwshilik qábileti hám individual atqarıw usılı menen bayıtadı.Baqsıshılıqta ustazdıń shákirtke beretuǵın tálimin bir neshe basqıshqa bóliw múmkin. Dáslepki basqıshta shákirt ustazdıń atqarıwın baqlaydı hám tıńlaydı. Ekinshi basqıshta ol dástannıń ayırım úzindilerin yadlaydı. Keyingi basqıshta duwtar shertiw, ırǵaqtı uslap turıw hám dawıstı basqarıw kónlikpelerin iyeleydi. Sonnan keyin ayırım epizodlardı óz betinshe atqarıwǵa kirisedi. Ustaz tárepinen beriletuǵın baha hám dúzetiwler tiykarında shákirttiń atqarıw sheberligi jetilisip baradı. Bul procesti tómendegi izbe-izlikte kórsetiw múmkin:

tıńlaw → baqlaw → yadlaw → tákirarlaw → shınıǵıw → ustaz qadaǵalawı → óz betinshe orınlaw → individual usıldıń qáliplesiwi.

Bul sistemanıń ózine tánligi sonda, onda teoriya hám ámeliyat bir-birinen ajıralmaydı. Shákirt teoriyalıq túsiniklerdi tikkeley atqarıw procesinde ózlestiredi. Baqsıshılıq kórkem ónerinde duwtar da ustaz-shákirt dástúriniń áhmiyetli quramlıq bólimlerinen biri. Baqsı dástandı duwtar jırında atqarıp, ásbaptıń ırǵaqlı hám melodikalıq imkaniyatlarınan paydalanadı.

Shákirt duwtar shertiwdiń tiykarǵı usılların ustazdan tikkeley úyrenedi. Dástannıń hár qıylı bólimlerine sáykes keletuǵın ırǵaq hám ırǵaqlı formalar da ámeliy atqarıw barısında ózlestiriledi. Bunda qol háreketleri, soqqı beriw, ritmdi uslap turiw hám dawıs penen saz arasındaǵı úylesimlilik ayrıqsha áhmiyetke iye. Baqsınıń hawazı hám duwtar sesleri bir-birin tolıqtırıp, dástannıń emocionallıq tásir kúshin arttıradı. Ustaz-shákirt dástúriniń jáne bir áhmiyetli tárepi - improvizatorlıqtı qáliplestiriw. Baqsı atqarıwı tayar tekstti mexanikalıq túrde tákirarlawdan ibarat emes. Atqarıw barısında jaǵdayǵa qarap ayırım sóz, sóz dizbegi, súwret yamasa dialoglardıń ózgeriwi múmkin. Bunday jaǵday baqsınıń individual dóretiwshilik imkaniyatların kórsetedi.

Improvizatorlıq qábiletin tek kitap arqalı úyrenip bolmaydı. Shákirt ustazdıń túrli jaǵdaylarda qanday dóretiwshilik sheshim tawıp atırǵanın baqlaydı hám waqıttıń ótiwi menen ózi de sonday imkaniyatlarǵa iye boladı. Demek, ustaz shákirtke tek ǵana tayar tekstti emes, al dóretiwshilik pikirlew usılın da úyretedi. Baqsıshılıq mekteplerinıń qáliplesiwinde de ustaz-shákirt sisteması úlken áhmiyetke iye. Belgili bir aymaqta jumıs alıp barǵan baqsı ózinıń atqarıw usılın shákirtlerine úyretken. Shákirtler bolsa keyin ala óz betinshe dóretiwshi sıpatında jumıs alıp barıp, óz gezeginde jańa shákirtlerdi tárbiyalaǵan. Nátiyjede belgili bir aymaqqa tán atqarıwshılıq dástúrleri qáliplesken. Bul proceste dástúriylik hám individuallik arasındaǵı qatnas ayrıqsha áhmiyetke iye. Eger shákirt ustazınan úyrengen barlıq nárseni ózgertpesten tákirarlasa, atqarıwshılıq ónerinde rawajlanıw sheklenip qalıwı múmkin. Kerisinshe, dástúriy negizden pútkilley waz keshiw de baqsıshılıqtıń milliy hám tariyxıy kelbetine zıyan jetkeredi. Sonıń ushın haqıyqıy ustaz-shákirt dástúri dástúrdi saqlaw hám dóretiwshilik jańalanıw arasındaǵı teń salmaqlıqqa tiykarlanadı. Zamanagóy dáwirde ustaz-shákirt dástúri jańa imkaniyatlar menen bayımaqta. Burın baqsınıń tájiriybesi tiykarınan janlı sóylesiw hám awızeki atqarıw arqalı uzatılǵan bolsa, búgingi kúnde audio hám video jazıwlar, sanlı arxivler, onlayn bilimlendiriw imkaniyatları hám zamanagóy texnikalıq qurallar da bul processke járdem bermekte. Biraq texnologiyalıq imkaniyatlar ustaz-shákirttiń tikkeley qarım-qatnasın tolıq almastıra almaydı. Sebebi baqsıshılıqtıń eń názik tárepleri - dawıstıń tábiyǵıy ırǵaǵı, duwtar shertiw, atqarıwdaǵı pauza, improvizatorlıq, tıńlawshı menen janlı baylanıs hám ustazdıń individual usınısları tikkeley ámeliy processte nátiyjelirek ózlestiriledi. Baqsıshılıqtıń keleshegi onıń dástúriy tiykarların saqlaǵan halda zamanagóy dóretiwshilik processler menen úylesiwine baylanıslı. Ustazdan shákirtke ótetuǵın bilim hám tájiriybe jańa áwlad atqarıwshılarınıń individual qábiletleri menen bayıtılıwı nátiyjesinde kórkem ónerdiń tábiyǵıy rawajlanıwı támiyinlenedi.

JUWMAQ. Baqsıshılıq kórkem ónerinde ustaz-shákirt dástúri qaraqalpaq xalqınıń kóp ásirlik ruwxıy hám mádeniy tájiriybesin áwladtan-áwladqa jetkerip kiyatırǵan áhmiyetli dóretiwshilik sistema bolıp esaplanadı. Bul sistema arqalı dástanlardıń mazmunı hám poetikalıq dúzilisi menen bir qatarda, olardı atqarıw usılları, dutar shertiw sheberligi, dawıs imkaniyatlarınan paydalanıw, improvizatorlıq hám atqarıw mádeniyatı da saqlanıp kelinbekte. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, ustaz-shákirt dástúri baqsıshılıqta úsh áhmiyetli wazıypanı atqaradı: birinshiden, dástúriy repertuardı saqlaydı; ekinshiden, atqarıw sheberligin áwladtan-áwladqa jetkeredi; úshinshiden, jańa atqarıwshılardıń individual dóretiwshilik usılın qáliplestiredi. Baqsıshılıqtaǵı ustaz-shákirt qatnasıqları ápiwayı bilimlendiriw procesi emes, al xalıqtıń tariyxıy yadın hám ruwxıy qádiriyatların saqlaw mexanizmi bolıp esaplanadı. Ustaz óz tájiriybesin shákirtke jetkeredi, shákirt bolsa bul tájiriybeni jańa dáwir sharayatında dawam ettirip, oǵan ózinıń dóretiwshilik qatnasın alıp kiredi. Demek, ustaz-shákirt dástúri baqsıshılıq kórkem óneriniń tariyxıy dawamlılıǵın támiyinlewshi, onıń milliy ózgesheliklerin saqlawshı hám jańa dóretiwshilik áwladtı qáliplestiriwshi áhmiyetli faktor bolıp tabıladı. Onı ilimiy úyreniw, ámeliy qollap-quwatlaw hám jas áwladqa jetkeriw qaraqalpaq materiallıq emes mádeniy miyrasın saqlawdıń áhmiyetli shártlerinen biri bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Жўраев М., Эшонқулов Ж. Фольклоршуносликка кириш. — Тошкент.
2. Mámbetnazarov A. Qaraqalpaq dástanları hám olardı atqarıw dástúri. – Nókis, 2010.
3. Alpamıs. Qaraqalpaq xalıq dástanı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1987.
4. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. – Nókis: Qaraqalpaqstan baspası.